

Streszczenie rozprawy doktorskiej pt. *Dyskurs liberalny w III RP jako komponent i przestrzeń sporów polityczno-ideologicznych*

1) Motyw wyboru tematu rozprawy doktorskiej oraz charakterystyka przedmiotu badań

Zainteresowanie badaniami dyskursu w przestrzeni publicznej stale rośnie. W dobie rozwoju mediów społecznościowych, kryzysów i niespodziewanych wydarzeń spowodowanych właśnie poprzez społeczne interakcje, zapośredniczonych poprzez zdarzenia komunikacyjne, dyskurs staje się przedmiotem rozmaitych badań w dziedzinie nauk społecznych. Podobnie w tym przypadku, podjęcie tematyki dyskursu liberalnego w Polsce, w kontekście sporów polityczno-ideologicznych, jest wynikiem wielu realnych przesłanek. Z jednej strony, otaczająca nas rzeczywistość społeczna, postrzegana przez pryzmat dyskursu, wydaje się być nieuporządkowana, jak zresztą wynika z pierwotnego znaczenia samego słowa „dyskurs”, rozbiega się ona w wielu kierunkach, których uchwycenie i próba dookreślenia było jednym z głównych celów rekonstrukcji sporów związanych z definiowaniem i rozumieniem liberalizmu w III RP. Polska transformacja, jak i scena polityczna, doczekały się wielu opracowań, przyjęte w pracy założenia pozwalają na przeanalizowanie zjawiska pod innym kątem, a więc również stanowić powinny raczej kolejne ogniwo nieustającej dyskusji nad podniesionymi problemami.

W takim ujęciu liberalizm jawi się jako nieustannie redefiniowany zbiór założeń, budowany na pierwotnym, zakorzenionym już rozumieniu tego, co liberalne. Stąd też konstrukcja tytułu oddawać powinna dwoistość rozumienia liberalizmu w pracy. Z jednej strony, jest on postrzegany jako osobna kategoria, pewien nurt, reprezentowany i ucieleśniany przez określone jednostki, środowiska, widoczny bądź w ich działaniach, bądź też w etykietach i stereotypach, przez pryzmat których podmioty te postrzegają same siebie, bądź też – z którymi są nieusuwalnie związane w społecznym odbiorze. Z drugiej natomiast strony dyskurs liberalny można postrzegać jako element konstytuujący myślenie o polityce, który przenika przez schematy poznawcze we współczesnych liberalnych demokracjach. Inspirujące jest w tym wypadku obserwowanie tego fenomenu w Polsce, począwszy od budowania filarów rozumienia tego, co liberalne, przechodząc przez etapy naturalizacji, adaptacji, docierając wreszcie do współczesnych recepcji, redefinicji, toczącego się procesu przyciągania i oddalania kolejnych wiązek znaczeniowych.

Tytułowe spory polityczno-ideologiczne rozgrywają się na różnych poziomach, w taki też sposób są prezentowane w analizie dyskursu. Z jednej strony są to spory towarzyszące procesowi deliberacji, dyskusji publicznej, nad samą istotą, sednem, przesłankami towarzyszącymi myśleniu liberalnemu, współcześnie zwłaszcza zorientowane wokół liberalnej demokracji. Te spory pojawiają się też w dyskusjach naukowych, myśli politycznej, niejednokrotnie ich fragmentaryczne recepcje obserwuje się w debacie przenikającej media masowe, a także nowe media. Kolejno – funkcjonują, jako część porządku demokratycznego państwa, spory między odmiennymi sposobami operacjonalizowania rzeczywistości.

W tym aspekcie poddaje się analizie nie tylko określone formacje polityczne, etykietowane jako liberalne, konserwatywne etc., ale też działalność publicystyczną, ściśle związaną z określonymi nurtami, sposoby oddziaływania dużych grup społecznych, działalność ekspercką, wszelką aktywność mającą wpływ na konstruowanie rozumienia tychże pojęć. W tym przypadku uwaga skupiona zostaje nie tylko na merytorycznej wymianie zdań, ale również na elementach tworzenia znaczeń, ram poznawczych, skrótów myślowych. Elementy te, choć często traktuje się je jako związane z marketingiem politycznym, są bardzo istotne z punktu widzenia teorii polityki, bowiem ich wykorzystanie warunkuje kolejne elementy, przyczynia się do transgresji nie jedynie na poziomie debaty politycznej, ale też, funkcjonującego w ramach heterogenicznych grup społecznych, codziennego używania pojęć, wraz ze znaczeniami, jakie w toku rozmaitych oddziaływań zostały im nadane. Ostatnim z wyraźnie wyodrębnionych w pracy sposobów rozumienia sporów polityczno-ideologicznych jest analiza wewnętrznych sporów, pojawiających się w ramach tego, co utożsamiane jest z liberalizmem. Sposobów pojmowania go w ramach niejednolitego nurtu myślenia. Niejednokrotnie, w wyniku wpływu sporów, które pojawiają się na wcześniej wymienionych płaszczyznach, transformacji podlega również wnętrze samego dyskursu liberalnego. Celem jest więc również próba uchwycenia zależności, jakie występują między różnymi płaszczyznami sporów, a przede wszystkim ich emanacji w dyskursie publicznym.

Podkreślić należy ściśle politologiczny charakter rozprawy. Choć wypracowanie rozumienia wykorzystywanych pojęć oparte zostało na wieloletnich badaniach z zakresu socjologii, medioznawstwa, kognitywistyki, językoznawstwa, czy kulturoznawstwa, a grunt badawczy posiada ściśle umocowanie w filozofii, to zarówno pytania badawcze, jak i cele rozprawy ściśle wiążą się z przestrzenią polityczną III RP, bazując przy tym na wiedzy związanej z teorią polityki, systemami politycznymi oraz komunikowaniem politycznym, nie pomijając przy tym aspektów socjotechniki. Wartym podkreślenia jest również skupienie uwagi

na elementach władzy symbolicznej, zwłaszcza w kontekście przemian ustrojowych, wymagające przy tym uwzględnienia kosztów, konfliktów i ocen procesu transformacji i kształtowania się percepcji obywateli w tym okresie. Uwypuklenia wymaga również fakt, że choć nieustannie odbywa się, bądź to codzienna i publicystyczna, bądź też naukowa i merytoryczna, analiza dyskursu, to podjęcie zadania zobrazowania wieloletnich sporów w zakresie konkretnego nurtu stanowić ma kompleksowe ujęcie, niekiedy już sygnalizowanych, a niekiedy ujawniających się, problemów.

2) Cel naukowy rozprawy

Celem naukowym rozprawy jest rozpoznanie jakie spory współistniały z obecnością dyskursu liberalnego w polskiej przestrzeni politycznej, które z nich w określonych przedziałach czasowych stanowiły główną oś kontrowersji i polemik, a także nadawały kierunek przekształceń i zmian w ramach samego dyskursu liberalnego, jak i jego postrzegania. Z tym celem wiąże się również weryfikacja, w jaki sposób owa krytyka, wywodząca się z różnych polityczno-ideologicznych tradycji, wpływała na jego odbiór społeczny, a także stopień negacji czy afirmacji określonych wartości w społeczeństwie. Pełna diagnoza i odzwierciedlenie procesu wymaga szczegółowej analizy dyskursu publicznego III RP, związanego z, z jednej strony – samym liberalizmem, z drugiej zaś – ze środowiskami powszechnie charakteryzowanymi jako liberalne. Analiza osadzona będzie w kontekście społeczno-ekonomicznym, co pozwoli również na dostrzeżenie zależności między zachodzącymi zmianami, a przekształcającymi się interesami grupowymi, nastrojami społecznymi, czy układem sił politycznych. Dzięki temu możliwe będzie oszacowanie wpływu, jaki dyskurs liberalny wywierał na postawy społeczne, a także przewidywać perspektywy dla liberalnego sposobu myślenia w Polsce, rozważając takie możliwości jak stagnacja, kryzys, regres, czy też jego renesans. By cel ten osiągnąć zostały postawione odpowiednie hipotezy oraz pytania badawcze.

Hipotezy badawcze

- 1.** Dyskurs liberalny w III RP występuje zarówno jako pewien względnie zorganizowany i uporządkowany zbiór, jednocześnie jest również elementem, który manifestuje się w myśli innych podmiotów obecnych na arenie dyskursu publicznego.
- 2.** Liberalny charakter polskiej transformacji stwarzał warunki dla ustanowienia dominacji wartości liberalnych, jednak, z biegiem czasu, siła wpływu tych wartości zaczęła słabnąć, dzięki czemu przeciwstawne nurty stały się silniejsze oraz wytworzyły wspólnoty oparte na wartościach.

3. Społeczne koszty transformacji podważyły reputację liberalizmu, przyczyniły się również do zróżnicowania wewnętrznego w ramach polskiego nurtu liberalnego.
4. Podziały i niejednorodność w ramach dyskursu liberalnego osłabiły siłę oddziaływania retoryki liberalnej oraz ułatwiły nurtom konkurencyjnym ataki na liberalne wartości.
5. Dyskurs liberalny w wyniku podzielonej tożsamości utracił zdolność do jednoczenia dużych grup społecznych wokół deklarowanych i realizowanych idei.

Pytania badawcze

1. Jaka jest specyfika polskiego dyskursu liberalnego? Jakim przemianom podlegał?
2. Dlaczego dyskurs liberalny nie zdołał wykreować i utrzymać przewagi w sferze dyskursu politycznego III RP?
3. Jakie procesy społeczne przyczyniły się do osłabienia siły oddziaływania dyskursu liberalnego?
4. Które treści wywodzące się z nurtu liberalnego zostały zakorzenione w społeczeństwie, a które nie znajdują już odzwierciedlenia w dyskursie politycznym i agendzie społecznej?
5. Jak wyglądają relacje między różnymi rodzajami dyskursów w III RP? W jaki sposób dyskursy odmienne ideologicznie postrzegają sferę dyskursu liberalnego i jak wpływają na jego przemiany?

3) Metodologia rozprawy

W celu zweryfikowania hipotez i stworzenia możliwie najpełniejszego obrazu zagadnienia, wykorzystanych zostanie kilka metod badawczych, z których każda dotyczy będzie konkretnego aspektu.

Biorąc pod uwagę przedmiot badań, jakim jest dyskurs, który postrzegany jest w perspektywie zjawiska społecznego, należy zauważyć, że pierwszym krokiem ku interpretacji staje się zrozumienie tekstu, postrzeganego raczej jako nieustanny dialog i proces, nie zaś w perspektywie pojedynczych działań komunikacyjnych. Samo wielokrotne odnoszenie się do ludzkiego postrzegania, a także doświadczania rzeczywistości, jak i przedmiot badań, implikują posłużenie się metodami hermeneutycznymi. Znaczenia są bowiem korelatem i wynikiem działalności człowieka i jego relacji z otoczeniem. Trudno traktować je w takim kontekście jako sekwencje faktów, czy następujących po sobie wydarzeń, należy natomiast poddać je procesom rozumienia, tak by interpretacja możliwie najbardziej odpowiadała, nie prostemu etykietowaniu, lecz temu, co podmiot chciał wyrazić, ale też, co zostało zrozumiane i w jaki sposób wpłynęło to na świat rzeczywisty, a także w następstwie na

same definicje znajdujące się w polu rozumienia – rekonstruowane, przetwarzane, czy też odsuwane, co z kolei również redefiniuje granice interpretacji. Przy okazji w pracy przyjęte zostanie założenie, że język nie jest zjawiskiem samoistnym – jest natomiast zanurzony w społecznej rzeczywistości, kontekstach, kulturze, tradycji, obyczajach. W ten sposób w ramach dyskursu znajdują się relacje tego, co językowe z rzeczywistością pozajęzykową, która, choć również musi podlegać procesom interpretacji i rozumienia, w swych poszczególnych fragmentach staje się światem rzeczywistym, który zarówno jest odniesieniem dla dyskursu, wytycza granice, jak i przez dyskurs jest transformowany. Proces interpretacji oparty będzie również o wytyczne skonstruowane przez T. van Dijka¹, które przedstawione będą w pierwszym rozdziale rozprawy.

Metodą, przy pomocy której ma zostać osiągnięty cel rozprawy i która będzie pomocna w odnalezieniu odpowiedzi na pytania badawcze, stanie się, obok hermeneutyki, analiza systemowo-funkcjonalna, w ujęciu dynamicznym. W tym miejscu trzeba zastrzec, że system nie będzie tu rozumiany jako system polityczny, lecz raczej jako system dyskursu, którego zarówno linie graniczne (zarysowane, choć płynne), jak i cele, czy sposoby funkcjonowania, opierają się na innych zasadach, charakteryzując się również specyficzną dla siebie logiką². Konstrukcja systemu, a także optyka patrzenia na dyskurs jako na pewien system, posiadający własne cele i sposób organizacji zakorzeniona jest również w myśli realistów, którzy uznawali, że dyskurs to przedmiot odrębny, posiadający własną logikę i własne właściwości, funkcjonujący obok innych przedmiotów świata społecznego. W koncepcjach lingwistycznych, strukturalistycznych oraz poststrukturalistycznych dyskurs również przybiera często kształt konkretnego pola, czy przestrzeni. Przybierając rozmaite formy stanowi on centrum rozważań. W tym ujęciu stanowić to może podstawę do wyodrębnienia dyskursu jako osobnego systemu. System ten będzie więc dynamiczny, nieustannie stający się oraz aktywny – taki, który dzięki swoim działaniom może transformować świat materialny. Taka metoda badawcza została wybrana ze względu na to, że założeniem jest uzyskanie, w miarę możliwości, pełnego obrazu zjawiska, które może nie stawać się jasne, kiedy obserwuje się je tylko przez pryzmat jego części składowych. Ponadto, co zauważył autor *Ogólnej teorii systemów* – L. von Bertalanffy – wykorzystanie analizy systemowej w odniesieniu do świata społecznego pozwala na charakteryzowanie wyjątkowości poszczególnych organizacji i ich sposobów działania.

¹ Van Dijk T., *Dyskurs jako struktura i proces*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2001.

² Rittel S., *Komunikacja polityczna: dyskurs polityczny. Język w przestrzeni politycznej*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2003.

Zastosowana metoda odpowiada również strukturze rozprawy. Optyka patrzenia na dyskurs polityczny III RP jako na pewien system skłania do wyodrębnienia podsystemów istotnych dla jego funkcjonowania. W ten sposób dyskurs liberalny przybiera formę podsystemu, który w toku relacji z innymi istotnymi nurtami w dyskursie, wypracowuje zarówno samego siebie, obraz swojego nurtu, jak i wpływa na funkcjonowanie całego systemu dyskursu. Skutkiem tego będzie postrzeganie dyskursu liberalnego w pierwszej kolejności jako osobnego przedmiotu analizy, a więc wymagało będzie uwzględnienia jego wewnętrznej spójności, tożsamości, logiki, relacji z otoczeniem, a także z innymi uczestnikami przestrzeni dyskursu publicznego.

Mimo, że w granicach dyskursu liberalnego znajdują się podmioty, których cele, motywacje, pragnienia nie są zbieżne, to wszystkie działania można postrzegać przez pryzmat ich roli w odniesieniu do trwania, konstytuowania się, czy dezintegracji danego nurtu ideologicznego. Podmiot w tym ujęciu staje się nośnikiem tego co skuteczne/przeciwnskuteczne dla funkcjonowania i trwania danego systemu, co z kolei oznacza, że tylko elementy znaczące dla istnienia dyskursu liberalnego będą istotne w działalności podmiotu, natomiast wewnętrzne przeobrażenia również będą istotne o tyle, o ile będą miały wpływ na funkcjonowanie systemu. W odniesieniu do wyodrębniania podmiotów warto zwrócić uwagę także na uczestników systemu. Uczestnicy nie muszą definiować się jako liberałowie, ani jako politycy, by ich działania wpływały na postrzeganie dyskursu liberalnego. W tym sensie uczestnikiem dyskursu politycznego mogą być zarówno podmioty polityczne, jak i takie, które w wyniku własnych, bądź nie, działań, zostały włączone w sferę polityczną. To, nad czym warto również się zastanowić, to specyficzna rola mediów w systemie dyskursu. W zależności od okoliczności mogą one przybierać rolę tak uczestnika, jak i otoczenia systemu. Samo otoczenie również można definiować na różnych płaszczyznach, choćby wskazując na otoczenie obiektywne i dyskursywne, można na nie patrzeć również z perspektywy konkretnego podsystemu, jak i całego systemu. Należy również pamiętać, że w systemach społecznych granice są raczej pewnymi punktami referencyjnymi.

Próbując zdefiniować zawartość systemu dyskursu politycznego warto użyć pojęcia dyskursu „zinstytucjonalizowanego” – czyli przede wszystkim takiego, który w agendzie podmiotów go tworzących pozycjonowany był jako istotny, bądź też otrzymał taką rangę przez reakcje innych podsystemów, mediów, czy otoczenia. W tym miejscu należy zwrócić również uwagę na fakt, że czym innym będzie dyskurs istotny w momencie dominacji mediów tradycyjnych, a inaczej należy definiować możliwych uczestników oraz otoczenie systemu,

niecو inny kształt przybiorą te definicje w latach, gdy nowe media uzyskały wpływ na kreowanie przestrzeni dyskursu. W ten sposób należy wyodrębnić również pewne bariery i ograniczenia – nie każda wypowiedź w mediach społecznościowych stanowi automatycznie istotny wkład do systemu dyskursu politycznego. Stanowić go będzie wtedy, gdy siła jej oddziaływania stanie się wzmocniona, choćby poprzez włączenie jej do dyskursu przez podmioty o większych możliwościach wpływu, poddanie jej debacie i dostrzeżenie. Jednocześnie warto również zaznaczyć, że czasem to, co zostało pominięte, może być istotne z punktu widzenia rozumienia systemu.

Istotną cechą dyskursu jest również pewna losowość. Wynika to nie tylko ze zjawisk związanych z pozorną, czy subiektywną racjonalnością, ale również z faktu, że podmioty same w sobie nie mogą ponosić pełnej odpowiedzialności za to, co ostatecznie stanie się istotnym wkładem w kształtowanie się przestrzeni dyskursywnej. Jest to również efektem tego, że nie do każdego działania komunikacyjnego, zarówno jako badacz, jak i obywatel, mamy dostęp.

System dyskursu opiera się na pewnym konsensusie co do konstytuujących go elementów, a także dozwolonych, akceptowanych i premiowanych sposobów działania. Jednocześnie relacje wewnątrz niego zachodzą pod postacią gry między podmiotami świadomymi, analizującymi swoje interesy. Konwencja gry, w której stałym elementem jest dążenie do dominacji staje się jednak funkcjonalna w tym kontekście, że stanowi podstawę funkcjonowania przestrzeni dyskursu, jak i konstruowania tożsamości podsystemów ideowych. Zakładając, że podstawowe elementy wynikające z systemu demokracji liberalnej zostały zaakceptowane przez większość podmiotów, to gra toczy się na płaszczyźnie wartości, które w perspektywie nurtów powinny mieć rolę definiującą. Prowadzi to do wniosku, że system nie jest stabilny, a raczej funkcjonuje w niekończącym się procesie aktualizacji.

Dla zdefiniowania tego, co liberalne przydatne będą trzy wymiary, za które w pracy uznane zostały: liberalizm światopoglądowy, liberalizm gospodarczy oraz sfera demokracji liberalnej. Ta ostatnia będzie ulokowana w sferze metapolityki, rozumianej jako pewne zasady i normy, wynikające zarówno z kultury politycznej, uznawanych zachowań, zaakceptowane przez wszystkich wyobrażenia dotyczące dobrego funkcjonowania ładu politycznego i społeczeństwa³. Znajdują się one oczywiście w zakresie przekonań, a więc mimo wszystko

³ Karwat M., *Polityka rzeczowa, stronicza i metapolityka* [w:] Klementewicz T. (red.), *Współczesne teorie polityki – od logiki do retoryki*, Studia Politologiczne vol. 8, Warszawa 2004; Minkner K., *Główne problemy konceptualizacji pojęcia polityczności*, [w:] Karwat M., Kaczmarek B. (red.), *Polityczność i polityka w refleksji teoriopolitycznej*, Studia Politologiczne vol. 37, Warszawa 2015.

są wynikiem pewnej interpretacji rzeczywistości, nie zaś obiektywnych prawd i wiedzy o świecie.

Tym samym można wyodrębnić dwa poziomy: wartości liberalne przynależne liberałom, ale też zasady i wartości wywodzące się z nurtu liberalnego, ale zaakceptowane przez pozostałe podmioty polityczne jako fundament wspólnoty. Samo zdefiniowanie liberalizmu opierać się będzie zarówno na tym, jaka jest naukowa definicja liberalizmu, jak i na wypadkowej autoidentyfikacji samych liberałów oraz diagnozach wywodzących się z przeciwstawnych nurtów, które stanowić będą wskazówkę ku temu, by stworzyć obraz całościowy danego nurtu w praktyce politycznej. Nawet jeśli ten typ liberalizmu określa się mianem „sekiarskiego”, czy też „doktrynerskiego”, niejednokrotnie podkreślając jego odejście od idei typowo liberalnych, to w wyniku praktyki politycznej staje się on źródłem pewnej bazy doświadczeń, na podstawie której społeczeństwo wypracowuje swoją wiedzę o liberalizmie.

4) Struktura rozprawy oraz charakterystyka treści

Rozprawa podzielona została na sześć rozdziałów, które poprzedzone są wstępem, całość natomiast wieńczy podsumowanie. Podział ten odpowiada przyjętym w pracy celom badawczym. We wstępie przedstawione zostało: uzasadnienie wyboru tematu rozprawy, charakterystyka przedmiotu badań, podstawowe założenia metodologiczne rozprawy, hipotezy oraz pytania badawcze, charakterystyka treści oraz struktura rozprawy, ograniczenia rozprawy doktorskiej, źródła wykorzystywane w pracy, a także osobiste kompetencje do podjęcia wybranego tematu.

Rozdział pierwszy w całości jest poświęcony pojęciu dyskursu, przedstawia przegląd wybranych filozoficznych ujęć dyskursu, jak i praktyczne wytyczne konieczne w jego skutecznej analizie. Wskazane zostają teorie, które były bardzo wpływowe (np. teoria działania komunikacyjnego J. Habermasa⁴), jak i takie, które zdaniem autorki były istotne z punktu widzenia rozprawy doktorskiej (np. poststrukturalistyczne⁵ czy związane z marksizmem⁶). Pośrednio podnosi kwestię władzy symbolicznej⁷ oraz dyscyplinarnej⁸. Uwaga zostaje

⁴ Habermas J. *Teoria działania komunikacyjnego t. I i t. II*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

⁵ Burzyńska A., *Dekonstrukcja i interpretacja*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków 2001.

⁶ Gramsci A., *Pisma wybrane, t. I i t. 2*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1961.

⁷ Bourdieu P., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

⁸ Foucault, *Nadzorować i karać*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009.

zwrócona również w kierunku analizy ramowej⁹, a także Krytycznej Analizy Dyskursu¹⁰. Następnie analizie poddane zostają kwestie ściśle związane z komunikowaniem politycznym oraz rolą mediów. Przywołane zostają rozwinięcia, a także pragmatyczne reperkusje wyłożonych założeń teoretycznych w praktyce politycznej¹¹. Opisane zostają również dylematy związane z funkcjonowaniem demokracji liberalnej w nowych warunkach komunikacyjnych, związanych zwłaszcza z wpływem nowych mediów na przestrzeń debaty publicznej¹².

W rozdziale drugim zaprezentowana została operacjonalizacja dyskursu jako systemu dynamicznego¹³, czynników wpływających na oddziaływanie poszczególnych elementów. Zostały scharakteryzowane również podstawowe elementy, które należy mieć na uwadze przy analizie dyskursu politycznego jako systemu, między innymi w zakresie transgresji wewnątrzsystemowej¹⁴, opinii publicznej¹⁵, czy strukturalnych uwarunkowań¹⁶ mających wpływ na kształtowanie się przestrzeni dyskursu.

W rozdziale trzecim scharakteryzowany jest liberalizm, przede wszystkim poprzez trzy aspekty, stanowiące trzon pracy: demokrację liberalną, liberalizm ekonomiczny oraz liberalizm światopoglądowy. W tej części starano się podkreślić wielowątkowość całego nurtu, jednocześnie próbując wyodrębnić główne aspekty, przydatne w dalszej analizie. Rozdział ten

⁹ Goffman E., *Analiza ramowa*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.

¹⁰ Duszak A., Fairclough N., *Wstęp. Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków 2008.

¹¹ Blumler J., Kavanagh D., *The Third Age of Political Communication. Influences and Features*, Political Communication 16:3; Castells M., *Władza komunikacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; Dahlgren P., *Theory, Boundaries and Political Communication. The Uses of Disparity*, European Journal of Political Communication 19(1); Habermas J., *Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The impact of Normative Theory on Empirical Research*, Communication Theory 16; Harris J. L., Taylor P. A., *Critical Theories of Mass Media. Then and Now*, New York 2008.

¹² Barnhurts K., *The New „Media Affect” and Crisis of Representation for Political Communication.*, International Journal of Press/Politics 16(4); Blumler J., Coleman S., *Democracy and the Media – revisited*; Javanost: The Public 22(2); Turner S. P., *Liberal Democracy 3.0. Civil Society in Age of Experts*, SAGE Publications, Londyn 2003.

¹³ Lamentowicz W., *Funkcje systemu politycznego a żywiołowa dynamika makrostruktur życia społecznego* [w:] Opalek K. (red.), *Z zagadnień teorii polityki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa 1978; Parsons T., *System społeczny*, Zespół Wydawniczy NOMOS, Kraków 2009; von Bertalanffy L., *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.

¹⁴ Koziński J., *Transgresja i kultura*, Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa 1997.

¹⁵ Młyniec E., *Opinia publiczna. Elementy teorii i praktyki politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015; Szwed R., *Reprezentacje opinii publicznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011;

¹⁶ Brown J., *Democracy, sustainability and dialogic accounting technologies. Taking pluralism seriously*, Critical Perspectives on Accounting 20(2009); Street J., *Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media*, Political Studies Review 3(1).

odnosi się do klasycznych koncepcji liberalnych¹⁷, ekonomicznych definicji liberalizmu¹⁸, współczesnych recepcji i analiz¹⁹, także tych krytycznych²⁰. Zaprezentowana została również historia kształtowania się w Polsce demokracji liberalnej oraz nurtu liberalnego²¹.

Dalszą część rozprawy stanowi analiza dyskursu publicznego w Polsce po 1989 roku. Źródła wykorzystywane w tej części to głównie publicystyka, zarówno ta analityczno-komentatorska, stanowiąca refleksję nad aktualnymi problemami i wydarzeniami, jak i publicystyka programowa, traktowana jako ideologiczne credo autorów. Ważnym źródłem badawczym były również artykuły prasowe i internetowe. Z jednej strony wykorzystano artykuły prasowe, które doczekały się uwzględnienia w pracach zbiorowych, z drugiej natomiast te, które stanowiły wybór własny autorki. Szeroka reprezentacja treści pochodzących z *Gazety Wyborczej* oraz *Rzeczpospolitej* wynika przede wszystkim z długiego okresu publikowania tych tygodników, jak też deklarowanej oraz przypisywanej im orientacji ideowej. Nie są to jednak jedyne tytuły, z których korzystano podczas przeprowadzania badań. Ponadto część analityczna rozprawy w dużym stopniu czerpie z wiedzy pochodzącej z badań opinii publicznej, która, choć odzwierciedla zbiorową świadomość, bardzo często stanowi wypaczony obraz rzeczywistości. Dzięki umiejscowieniu jej w szerszej rzeczywistości, przy skonfrontowaniu z wyobrażeniami i odczuciami mającymi cechę performatywności uzyskujemy możliwość pełnego zrozumienia świata społecznego.

¹⁷ Berlin I., *Wolność*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2017; Mill J. S., *O rządzie reprezentatywnym*, Drukarnia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866; Manent P., *Intelektualna historia liberalizmu*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 1994; Mill J. S., *Utylitaryzm. O wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012; Tocqueville A., *O demokracji w Ameryce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976; Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.

¹⁸ Friedman M., *Kapitalizm i wolność*, Wydawnictwo HELION, Gliwice 2018; Hayek F. A., *Konstytucja wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007; Von Mises L., *Ekonomia i polityka. Wykład elementarny*, Wydawnictwo Fijor Publishing, Warszawa 2006; Von Mises L., *Liberalizm w tradycji klasycznej*, Wydawnictwo ARCANA, Kraków 2009.

¹⁹ Filipowicz S., *Demokracja. O władzy iluzji w królestwie rozumu*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007; Gray J., *Liberalizm*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Kraków 1994; Lilla M., *Koniec liberalizmu jaki znamy. Requiem dla polityki tożsamości*, Wydawnictwo Kultury Liberalnej, Warszawa 2018; Pielński K. (red.), *Wokół liberalizmu*, Studia Politologiczne vol. 7, Warszawa 2004; Wojtaszak A., Wybranowski D., *Od liberalizmu klasycznego do współczesnych koncepcji liberalnych. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Kraków 2015.

²⁰ Harvey D., *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2008; Klementowicz T., *Stawka większa niż rynek. U źródeł stagnacji kapitalizmu bez granic*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2015; Losurdo D., *Liberalism. A Counter-History*, Verso, New York – London 2011; Markiewka T., *Język neoliberalizmu*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017.

²¹ Dąbrowski S., Rogowska B. (red.), *Z badań nad przemianami politycznymi w Polsce po 1989 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998; Dzielski M., *Odrodzenie ducha – budowa wolności. Pisma zebrane*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995; Dybel P., *Dylematy demokracji. Kontekst Polski*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków 2015; Godlewski T., Karnowska D. (red.), *Polskie zbliżenia z liberalizmem*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006; Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Kraków 1994.

Rozdział czwarty poświęcony jest analizie dyskursu liberalnego oraz neoliberalnego w III RP. Autorka zgłębia temat afirmatywnych oraz krytycznych sądów dotyczących liberalnej demokracji, kwestii ekonomicznych i rynkowych a także liberalizmu światopoglądowego. Analiza opiera się głównie na materiałach prasowych, dokumentach programowych, publikacjach książkowych podmiotów etykietujących się jako liberałowie, podmiotów wyrażających liberalne idee, a także działań podejmowanych w przestrzeni publicznej interpretowanych jako wpisujące się w liberalny nurt. Zobrazowanie funkcjonowania dyskursu liberalnego na przestrzeni lat pozwala na obserwowanie go jako procesu. Umożliwia badanie ciągłości i zmienności w ramach samego nurtu. Pozwala również na prześledzenie, jakie wydarzenia czy okresy wywarły istotny wpływ na jego kształtowanie.

Rozdział piąty rekonstruuje krytykę w stosunku do nurtu liberalnego, wyrażaną przez środowiska konserwatywne, lewicowe, Kościół Katolicki, a także ruchy nacjonalistyczne. W rozważania wpleciony jest również problem populizmu, który często uwidaczniał się w dyskursie politycznym, niekiedy jako nacechowana negatywnie forma etykietowania przeciwnika politycznego, w innych przypadkach mianem populistycznych można było określić wypowiedzi polityków i publicystów. Celem tej rekonstrukcji jest uwidocznienie elementów krytycznych recepcji, które miały wpływ na przekształcanie dyskursu liberalnego, jak i wskazanie tych cech dyskursu liberalnego, które przenikły do myśli wyrażanej przez konkurencyjne środowiska.

Szósty rozdział stanowi próbę diagnozy stanu rzeczy w syndromantycznym zjawisku nazywanym liberalizmem. Podejmowany jest tu przede wszystkim problem samoidentyfikacji i autokreacji, następnie przedstawione są elementy ciągłości i zmiany, jakie można obserwować w przestrzeni dyskursu publicznego, a także obraz relacji nurtu dyskursu liberalnego w starciu z konkurentami. Podsumowanie zawiera odpowiedzi na postawione pytania badawcze, a także weryfikację postawionych hipotez, jak i propozycje dalszych badań w podejmowanym zakresie.

5) Wyniki badań

Przyczyn osłabienia oddziaływania dyskursu liberalnego w przestrzeni publicznej można wskazywać wiele. Spontanicznie podejmowana refleksja nasuwa interpretację, w ramach której społeczne koszty transformacji stanowiąc miały główną przyczynę odwrotu od idei liberalnych. W przeprowadzonym badaniu dyskursu publicznego należałoby uznać, że to jeden z wielu elementów, który, choć nie ukazuje się jako dominujący, to wydaje się determinować dalsze trudności w podtrzymywaniu tożsamości danego nurtu. Należy wyraźnie

wskazać, że retoryka „konieczności” przeprowadzanych reform stawała się usprawiedliwieniem dla porzucenia funkcji informacyjnej przez środowiska identyfikujące się jako liberalne, co w konsekwencji wytworzyło lukę dyskursywną, w której mogłyby się znaleźć pozytywne elementy myśli liberalnej. W sprzężeniu z ocenno-moralizującym sposobem argumentacji w wielu kwestiach, które wzbudzały sprzeciw obywateli, czy też wyzwały solidarność społeczną, społeczne recepcje liberalizmu wyraźnie się różnicowały, co nie jest zaskakujące przy podkreślanym deficycie informacji go charakteryzujących. W ten sposób doszło do sytuacji, w której pewne wartości zostały przyjęte i znaturalizowane, niekoniecznie wiążąc się znaczeniowo z samym słowem „liberalizm”, a tym samym przestały stanowić o tożsamości, zarówno w kontekście odróżnienia, jak i samookreślenia. Społeczne koszty transformacji można natomiast powiązać z mechanizmami racjonalizacji, jakie wykorzystywać mogły osoby i grupy, których standard życia drastycznie się pogorszył. Kontrast, jaki występował między sytuacją własną, a wykreowanym mitem dostatniej przyszłości, choć w narracji dominującej zwykle przedstawiany w formie wymogu odpowiedzialności, przedsiębiorczości, niezależności, w wyniku przedłużającego się kryzysu przekładał się na frustrację, a co za tym idzie, miał również wpływ na afirmację/negację realizowanego modelu, jak też, strategię marketingowe konkurentów.

Deficyt można było również dostrzec w tworzeniu wiązek, swoistego konglomeratu wartości, który, zwłaszcza w momentach kryzysów, czy to wynikających z negacji ze strony opinii publicznej wobec określonych decyzji, czy też tych wizerunkowych, oferowałby możliwość wykroczenia poza atakowaną sferę, podkreślając pozytywnie odbierane elementy z nimi związane. Wyobrażona naturalność podejmowanych działań nie skłaniała do rozwijania szerokich fundamentów sposobu myślenia, powodowała często ignorowanie różnicujących się dyskusji politycznych, a także zanik deliberacji i argumentowania na rzecz proponowanych rozwiązań. Zdecydowanych trudności dostarczała liberałom sytuacja obiektywna, stanowiąca zewnętrzne impulsy, jakie napływały do systemu dyskursu publicznego, takie jak rosnące bezrobocie, wysoki stopień niepewności, protesty społeczne, alienacja.

Elementy te wywoływały szereg dyskusji, w których, choć liberalne podejście należałoby uznać za dominujące, to postawa wyrażana przez zwolenników liberalizmu, w ramach której z jednej strony odpowiedzialność spoczywała jedynie na jednostkach, z drugiej zaś – deprecjonowano elementy solidarności wyrażanej w protestach, a także minimalizowano rolę pluralizmu w demokracji, nie sprzyjała budowaniu społeczeństwa obywatelskiego. Przyjęta logika, w ramach której wolność utożsamiano zwykle jedynie z własnością prywatną

(tzw. wolnością gospodarczą) powodowała przeoczenie innych jej wymiarów, co skutkowało tym, że liberałowie budowali swoją tożsamość, od samego początku budowania III RP, bardziej na zasadzie odróżnienia od innych podmiotów, niż podkreślenia cech własnych.

Wyraźnie na pierwszy plan wysuwał się więc liberalizm gospodarczy, co można było dostrzec nie tylko w przeprowadzanych reformach, ale również retoryce, którą reformy te były otoczone. O ile liberalizm światopoglądowy należy oceniać w szerszym kontekście – rozwoju pewnych wartości, który to proces obserwować można było na całym świecie, o tyle należy zauważyć, być może ze współczesnej perspektywy jeszcze bardziej wyrazisty, brak koncentracji na wartościach stojących za demokracją liberalną, który to wydawałby się konieczny w procesie przemian. Wyraźnie oddzielić należy od siebie dyskurs rozgrywający się na scenie politycznej od debat naukowych i publicystycznych. W tych dwóch ostatnich zdecydowanie szybciej można było odnaleźć krytyczne recepcje politycznej działalności podmiotów utożsamianych z liberalizmem, jak też dążenie do liberalizmu integralnego, mającego zrównoważony charakter, uwzględniającego wszystkie z poddanych analizie elementów.

Powyższe rozważania, wykazujące przyczyny, które stały za osłabieniem siły oddziaływania dyskursu liberalnego, a także pokazujące zjawiska społeczne potęgujące ten proces, są również związane z odpowiedzią na trzecie pytanie badawcze, dotyczące wartości i treści, wywodzących się z nurtu liberalnego, które zakorzeniły się w dyskursie publicznym czy też znajdują swoje odzwierciedlenie w agendzie społecznej. Wyraźnie widać, że nie ukazują się one jako pełna doktryna, bądź też harmonijny układ poglądów, występują natomiast, zarówno na scenie politycznej, jak i w społeczeństwie, raczej punktowo, nie rysując tym samym tożsamości ideowej. W dużej mierze ich zakorzenienie obserwować można w spontanicznych wypowiedziach, reakcjach na sytuacje kryzysowe, niejednokrotnie ujawniają one schematy poznawcze jakimi się posługujemy.

Z nieustannie przywoływanej ramy „roszczeniowego Polaka” wyrastało stopniowo nastawienie rywalizacyjne, ze szczególnym podkreśleniem indywidualnej odpowiedzialności przypisywanej automatycznie, weryfikowanej zazwyczaj w stosunku do jednostkowych przypadków, podnoszonych przez media problemów, personifikowanych i odzieranych z narracji zjawiska społecznego. Z ramy „negatywnej solidarności”, powiązanej zresztą z roszczeniowością, rodziło się z kolei interpretowanie rzeczywistości jako przestrzeni rywalizacji, gry o sumie zerowej. Warto podkreślić, że nastawienia takie rozprzestrzeniają się w różnych, heterogenicznych publicznościach, poprzez ich artykułowanie nie tylko przez

polityków, ale też osoby popularne, rozpoznawalne medialnie, liderów opinii publicznej. Analiza uwydatniła także, że przekaz negatywny, kierowany przez reprezentantów dyskursu liberalnego w stronę nurtów konkurencyjnych, bardzo często przekształcał się w atak na obywateli wspierających określoną formację, co tym bardziej dychotomizowało przestrzeń dyskursu.

Głównymi elementami, które znajdują jeszcze swoje odzwierciedlenie w dyskursie publicznym, a ich korzeni można poszukiwać w nurcie liberalnym, są: przywiązanie do demokracji liberalnej, przyjęcie podstawowych założeń rynkowych na poziomie odpowiedzialności i konieczności (bardziej niż na płaszczyźnie wolności do samorealizacji i dobrowolności), traktowanie pracy jako wyłącznego czynnika stanowiącego o awansie społecznym – co również było promowane w dyskursie publicznym od początku transformacji. Przy takim rozłożeniu akcentów na znaczeniu zyskało pojęcie przedsiębiorczości. Kwestie związane z wolnym rynkiem, początkowo dominujące w narracji liberalnej w Polsce nie zostały w pełni zaakceptowane, a nastawienie do określonych elementów z pewnością nie jest prostym odbiciem tego, w co można było wierzyć w początkach lat 90'. Część obietnic została zweryfikowana przez rzeczywistość, a część problemów pogłębiła się ze względu na rozmaite dążenia, chociażby do uelastycznienia rynku pracy, co przełożyło się na doświadczenia wielu Polaków. W przypadku liberalizmu światopoglądowego trudno mówić o trwałości czy ciągłości.

Specyfika polskiego dyskursu liberalnego i jego przemian analizowana była pod kątem tego, co w Polsce charakteryzowane jest jako liberalne. Początkowo liberalizm traktowano jako naturalne następstwo komunizmu, elementy z nim związane definiowano poprzez racjonalność, efektywność oraz przewidywane korzyści, koszty społeczne naturalizowano oraz przyjmowano, jako przejściowe trudności. W liberalnym środowisku wówczas panowała względna zgodność co do kolejności przeprowadzania reform na poszczególnych płaszczyznach, głosy krytyczne, które niekiedy się pojawiały, były zwykle utrzymane w tonie zachowawczym. Wyznaczenie punktu ciężkości na sferze ekonomicznej było jednak przyczyną pierwszych trudności w formowaniu tożsamości określenia „liberalny” w polskiej przestrzeni politycznej. Wprowadzanie demokracji liberalnej, bez odpowiedniego nacisku na funkcje komunikowania (informacyjną, edukacyjną, socjalizacyjną), a także zdyskredytowanie oddolnych form aktywności obywateli, uniemożliwiło powiązanie liberalnych wartości z szeroko rozumianym upodmiotowieniem jednostek, a także utrudniało kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego.

Sama idea liberalnej demokracji była akcentowana w wielu wypowiedziach, jednocześnie nie została ona w pełni zbudowana na wartościach, które powinny być jej fundamentem. Brak wyraźnego dookreślenia własnej tożsamości przez środowiska liberalne, wraz z często reaktywnym i incydentalnym prezentowaniem stojących za nimi wartości, doprowadził do sytuacji, w której w ramach liberalnego dyskursu zaistniał wyraźny podział. Rządy Platformy Obywatelskiej pokazują, jak bardzo różne podejścia do liberalizmu zaczęły być widoczne na scenie poglądów. Z jednej strony ugrupowanie było krytykowane przez niewystarczającą, zdaniem krytyków, realizację postulatów wynikających z neoliberalnego podejścia do gospodarki, z drugiej natomiast, zwłaszcza w liberalnej publicystyce, za wysoki stopień konserwatyzmu, bądź też ignorowanie kwestii światopoglądowych. Wydaje się, że dużą trudnością w realizacji tych drugich było przywiązanie do pruderyjnego stereotypu moralności chrześcijańskiej, a także wynikająca z niej argumentacja podejmowana w dysputach politycznych. Skutkiem tego akceptowanie wolności gospodarowania, własności prywatnej, jednostkowej odpowiedzialności natrafiało w politycznych kręgach na opór, gdy próbowano to połączyć z wolnością wyboru w kwestiach, które nie powodowałyby szkód dla innych członków społeczeństwa, rozumianych zarówno w sposób jednostkowy, jak i wspólnotowy.

6) Inspiracje i możliwości pogłębiania badań

W odczuciu autorki najbardziej inspirujące kierunki dalszych badań związane są z polem badawczym językoznawstwa oraz kognitywistyki. W rozprawie uwidoczniło się, iż wolny rynek zazwyczaj jest personifikowany, gdy mowa o ekonomistach głównego nurtu, bądź politykach wspierających neoliberalną recepcję gospodarki. Interesujące byłoby poddanie tej sfery dalszym badaniom. Ponadto warto byłoby przeprowadzić badania pozwalające podjąć próbę zrekonstruowania ram poznawczych, jakimi posługują się obywatele charakteryzując *liberalizm* w Polsce. Obszar ten nie jest jeszcze dokładnie zbadany. Raporty Centrum Badania Opinii Społecznej ukazują pewne tendencje w interpretowaniu liberalizmu, jednocześnie jednak trudno dokładnie określić jakimi wewnętrznymi kryteriami posługują się respondenci udzielając odpowiedzi na pytania kwestie doktryn politycznych w Polsce. Tego rodzaju badania byłyby również kluczowe dla przyszłych analiz politologicznych, zwłaszcza w kontekście, współcześnie aktualnego problemu, kryzysu demokracji liberalnej.

7) Podsumowanie

Model wykorzystany w rozprawie pozwala na zastosowanie podobnej metody w badaniach innych nurtów politycznych. Próba odwzorowania najbardziej istotnych elementów debaty publicznej w III RP, ze szczególnym uwzględnieniem myśli liberalnej, umożliwiła

zweryfikowanie stopnia, w jakim dyskurs liberalny wkomponował się w krajobraz polityczny III RP, zarówno w innych nurtach, jak i w społeczeństwie. Pozwoliło to również na rozpoznanie przyczyn dezintegracji środowisk liberalnych oraz wykazanie niespójności w ramach dyskursu. Przedstawienie sporów polityczno-ideologicznych towarzyszących rozwojowi dyskursu liberalnego wpływa nie tylko na jego charakter, ale też na pozycjonowanie innych kierunków myśli na scenie politycznej.